

Moni Finci

U AVANGARDI DRUŠTVENOG PROGRESA

U ovoj prilici opravdano je učiniti jedan objektivan, makar i nepotpun, retrospektivan pogled na položaj jevrejske zajednice Sarajeva i Bosne i Hercegovine i njen doprinos opštoj borbi za progresivna i humana stremljenja svoje sredine, – stremljenja skopčana, u periodu između dva svjetska rata, uz velike žrtve i napore i krunisana pobjedom u odlučnom obračunu sa silama mraka i fašističke okupacije.

To nije nužno ni u kom slučaju činiti zbog neke potrebe za golom afirmacijom tog doprinosa i njegovih protagonista, još manje zbog bilo čijeg osporavanja, čega nema, nego prevashodno iz dužnog poštovanja prema onima koji su u toj bespoštednoj borbi sagorjeli, odnosno prema samoj zajednici kao cjelini koja je u toku Drugog svjetskog rata 1941—1945. od nacističkih hitlerovskih zločinaca i njihovih pomagača – poslije gotovo četiristo godina njenog postojanja na ovome tlu – takoreći formalno zbrisana sa lica zemlje.

O učešću u ovoj borbi i udjelu u njoj mora se govoriti najprije zbog toga što ono dokazuje način i mjeru u kojima su Jevreji ove sredine, vijekovima živeći u njoj i stasajući s njom, učestvovali u presudnom času njenog sopstvenog raspleta iz teškog sudbonosnog grča, dajući svoj obol zajedničkoj stvari i potvrđujući njim odanost sredini u kojoj su stoljećima, bez diskriminacije, postojali i kao građani dostojno živjeli.

Jer, nastavljajući i razvijajući staru širokogrudu i opštečovječansku svoju tradiciju, ova je sredina već našla prilike i mogućnosti da ponovo afirmiše pravi odnos prema svojim sugrađanima Jevrejima, pa pojedine ulice i škole u Sarajevu danas nose imena istaknutih palih revolucionara i boraca: Benjamina Fincija, Leze Perere, Šaloma Albaharija, Pavla Goranina, Danijela Ozme, porodice Foht, Morica-Moce Saloma i drugih; u predvorju bivšeg velikog hrama – koji u izvanrednoj adaptaciji danas služi najplemenitijoj društvenoj misiji – na istaknutom mjestu stoji spomenmenora sa upečatljivim riječima zahvalnosti i priznanja; a u toku je akcija za podizanje gradskog spomen-groblja u kome će biti uklesana, imena svih poginulih boraca za oslobođenje Sarajeva i svih Sarajlija palih u NO ratu, odnosno od fašističkog terora, među kojima preko osam hiljada jevrejskih imena. To će biti veliki i trajan spomenik i samim Jevrejima.

I

Istorijske promjene koje su uslijedile u jugoistočnoj Evropi ishodom prvog svjetskog rata i stvaranjem zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca, za Jevreje Bosne i Hercegovine nisu predstavljale bitniji preokret u životu njihove male i prividno kompaktne društvene zajednice. Proces integracije koji se dotle već nalazio u jednom postupnom logičnom razvitku – sve širim angažovanjem i učešćem u privrednom, kulturnom i javnom životu šire sredine – nije bio ničim prekinut.

Ali, ono što je prvi svjetski rat, svojim dotle neprevaziđenim razmjerama pustošenja, ostavio svim narodima Evrope, naročito ovim na Balkanu, u nasljedstvo, težinom svojih posljedica pogodilo je najšire narodne slojeve bez razlike na nacionalnu, konfesionalnu ili bilo kakvu drugu pripadnost.

Dotle već jako diferencirana socijalna struktura bosanskih, a naročito sarajevskih, Jevreja poprimala je u ovim uslovima forme oštrih suprotnosti koje se više nisu mogle rješavati u okvirima uske tradicionalne zajednice. Činjenica da je jedna trećina sarajevskih jevrejskih društvenih organizacija u to vrijeme postojala isključivo u svrhu ublažavanja brojnih socijalnih problema ne govori samo o zaista razvijenom socijalnom smislu i solidarnosti kod ovdašnjih Jevreja, nego ukazuje i na postojanje jednog fenomena u razmjerama koje su bile neuporedivo veće od raspoloživih mogućnosti za njegovo rješavanje.

Autor djela »Sarajevo pod austro-ugarskom upravom« T. Kruševac iznosi podatak da je još 1884. godine Gradsko zastupništvo u Sarajevu određujući kvote za potporu iz opštinskog sirotinjskog fonda po vjerskom ključu, srazmjerno stanju siromašnih u gradu, zaključilo da se Jevrejima da jedna četvrtina, odnosno 25%, raspoloživih sredstava fonda, iako je tada procentualan odnos u broju stanovništva iznosio 9,9%.

Neposredno iza prvog svjetskog rata u sarajevskoj jevrejskoj štampi povremeno izlaze članci u kojima se iznose drastični podaci o pravom stanju stvari u najnižim slojevima jevrejskog stanovništva.

Radnički list »Glas slobode«, u Sarajevu bilježi 3. marta 1919. godine slučaj jedne žene, majke osmero djece, bez hranitelja koga su izgubili u ratu 1917. Njenog sina, trinaestogodišnjeg dječaka Menahema Maestru, zato što je prodavao cigarete i duvan kako bi pomagao majci, policajci su odvukli u zatvor, i sve mu oduzeli i tako isprebijali da ga sad majka, lišena njegove pomoći, mora u bolesničkoj postelji da njeguje, što još više pogoršava njihovo i onako beznadežno materijalno stanje. U drugoj notici pod naslovom »Tragičan završetak jednog proletera« isti list 29. aprila 1920. opisuje razlog samoubistva jevrejskog radnika – trgovačkog pomoćnika mladog Salamona Levija – samoubistva skakanjem u bunar, do kojeg je došlo isključivo usljed bezizlazno teške materijalne situacije u kojoj se on sa svojom porodicom nalazio.

Besperspektivnost socijalnog položaja jevrejskih masa u Sarajevu došla je u punoj mjeri do snažnog izražaja u umjetničkom djelu istaknutog pripovjedača Isaka Samokovlije, koje nije moglo biti shvaćeno kao isforsirana slika i plod piščeve mašte, nego kao prikaz jednog stvarnog stanja i prilika kojih su ostali sugrađani bili autentični svjedoci.

Prema podacima koje navodi dr S. Kamhi u »Jevrejskom glasu« 20. XII 1935. godine, u Sarajevu je tada bilo 398 jevrejskih porodica sa ukupno 1.700 lica u oskudnom stanju, od kojih 1.116 ne privređuju ništa. Jedna sedmina jevrejskog gradskog stanovništva bila je, u to vrijeme, upućena da živi od isključivo tuđe pomoći.

Te se prilike ničim nisu mogle poboljšati ni u narednim godinama, te je poslije fašističke okupacije 1941. i diskriminacionih mjera zavedenih od strane okupatora i njegovih pomagača, U podacima prikupljenim u prva tri mjeseca u jevrejskoj opštini u cilju pomoći najugroženijim, konstatovano da postoji preko 2.000 lica bez osnovnih sredstava za održanje golog života.

U toku, dakle, cijelog perioda između dva svjetska rata, uz povremene oscilacije koje su bile plod više privrednih depresija nego konjunktura, socijalna se diferencijacija u jevrejskoj zajednici ubrzo nastavljala i oštro razvijala formirajući od radništva, zanatlija, sitnih trgovaca, malih službenika i sirotinje pretežni dio njenih pripadnika. To je u svakodnevnom životu nesumnjivo bilo evidentirano, ali o tome nisu postojale nikakve sistematske evidencije, niti se o tome vodilo dovoljno računa, dok su iz određenih razloga, koji nisu uvijek bili plod tuđeg rezonovanja, suprotne predstave o općenito povoljnom materijalnom položaju svih Jevreja začudo bile gotovo opštevažće.

U nekim publikovanim radovima, doduše, dotiče se uzgred pitanje socijalne strukture stanovništva, posebno u Sarajevu, što je moglo tek da bude povod za temeljitije analize i zaključke. U monografijama koje je publikovao sarajevski historičar H. Kreševljaković dokazano je da su sarajevski Jevreji još u vrijeme turske vladavine brojno zastupljeni u gotovo svim zanatima koji su bili poznati u Sarajevu, a da su neke isključivo oni vodili. U prvoj Spomenici »La Benevolencije« 1924. godine izneseni su statistički podaci koji pokazuju brz rast takozvanih šegrtskih pripomoći, naročito u prvim godinama iza prvog svjetskog rata (1919-1922). Uz materijalnu pomoć samo ovog kulturno-potpornog društva izučavalo je zanate 390 šegrta.

Zbog toga je i razumljiva uvodna konstatacija u raspravi dr M. Zona objavljenoj u drugoj spomenici istog društva »O socijalnoj diferencijaciji sarajevskih Jevreja«, naime, da »feljtonista« o jevrejskoj duši, prošlosti, karakteru – pjesnika tradicije i budućnosti – ima u našoj sredini dosta, ali nedostaje ozbiljnih radnika koji bi bili skloni poniziti se ispitivanjem trivijalne jevrejske sadašnjice«.

Prema podacima objelodanjenim u ovoj raspravi 1934. godine u Sarajevu je bilo 1.336 socijalno osiguranih radnika i privatnih namještenika, od toga samo u Bolesničkom fondu željezničara 110 kvalifikovanih radnika, a istovremeno je postojalo gotovo 150-200 nezaposlenih (od ukupno 7.523 stanovnika Jevreja). Od ovog broja kod sarajevskog okružnog ureda za osiguranje radnika bilo je 455, tj. 44,4% ženskih osiguranika, što je posebno govorilo o procentu nesrazmjerno brze proletarizacije jevrejske žene usljed naglog propadanja jevrejskog sitnog građanstva, zanatlija i dr. a što je, opet, uslovalo i rapidno opadanje jevrejskog nataliteta u Sarajevu. Svi ovi podaci isticali su izrazit nesrazmjer u jednom procesu u odnosu na ostalo stanovništvo grada.

I podatak da je u radničkoj omladinskoj organizaciji »Matatji« početakom 1941. godine učlanjeno oko 1.100 članova, isključivo radnika, zanatlija i privatnih namještenika oba spola od 18 do 30 godina starosti, dokazuje ranije istaknutu tvrdnju.

Očigledno je da za ovakvo faktično stanje nije postojalo potpuno razumijevanje ni u samoj jevrejskoj zajednici, odnosno njenom građanskom vodstvu, što potvrđuje primjer da je u vrijeme početka i trajanja jedne od najtežih ekonomskih kriza 1929-1932. u Sarajevu građena velika sinagoga, predimenzionirana po prostoru i opremi, što je neopravdano teško i dugoročno opteretilo i materijalno iscrpilo jevrejsku zajednicu i opštinu lišavajući je mogućnosti efikasnijeg učešća i intervencije u bilo kakvom programu socijalne zaštite. Na svoj način to ilustruje i činjenica da je u brojnim ekonomskim štrajkovima u godinama 1937.-1941. u nekim preduzećima, naročito tekstilnim radionicama, čiji su vlasnici bili Jevreji, učestvovala i sva u njima zaposlena jevrejska radna snaga.

Ovo su samo neki pokazatelji koji objašnjavaju korijen idejne orijentacije određenih snaga u jevrejskom društvu u traženju efikasnih puteva za rješenje njegovih gorućih problema.

Ali, samo ovi faktori teško bi se mogli prihvatiti kao jedini uzročni elementi u formiranju te idejne orijentacije kod najvećeg broja napredno nastrojenih ljudi, naročito jevrejske omladine Sarajeva i Bosne i Hercegovine.

Iza prvog svjetskog rata, kojim su se u Evropi završili određeni procesi u smislu nacionalnog buđenja, odnosno ujedinjenja - tzv. »jevrejsko pitanje« nije više stvar samo teoretskih preokupacija uskog kruga jevrejske inteligencije, nego se njegovim konkretnim rješenjem bave i dva izlaza nalaze ideolozi, entuzijasti i borci kojima pripada gro jevrejske omladine, konstantnog i prevashodnog nosioca svih progresivnih stremljenja i poduhvata. Iz cionističkog pokreta koji donosi određena gibanja u ovu jevrejsku zajednicu, njegovog omladinskog dijela »Hašomer Hacaira« zadojenog idejama jednog na naučnom socijalizmu fundiranog programa, regrutovao se jedan broj pionira u obnovi, odnosno stvaranju i izgradnji samostalne jevrejske države u Izraelu. Između dva rata to je put

skopčan s neminovnošću samoodricanja, napora i žrtava – put čija je perspektiva nerijetko identifikovana s fanatičnim, nerealnim i neostvarivim.

Nema sumnje da su oni drugi, mnogobrojniji, koji su izlaz tražili prvenstveno u socijalizmu kao svjetskom rješenju, imali pred očima i svu težinu položaja mnogomilionskih jevrejskih masa, naročito u istočnoj Evropi, zatim, činjenicu da je Oktobarska revolucija u Rusiji, proklamujući humane parole i platforme, isticala i već ostvarivala određena rješenja i, najzad, da je proces nadiranja fašističkog uticaja, a time rasizma i antisemitizma u Evropi, išao neuporedivo bržim tempom nego što se moglo očekivati od ograničenih mogućnosti koje su nudile izlaz samo malom broju ljudi u jednoj složenoj i još neoslobođenoj zemlji.

Socijalizam nije prihvaćen samo kao opštenacionalno rješenje – i ne u smislu jednostrano shvaćene nacionalne asimilacije, nego u jednom budućem neizbježnom nadnacionalnom jedinstvu – koje treba da donese odgovor ne samo na jevrejsko pitanje, nego na brojna goruća pitanja savremenog društva u njegovom daljem kretanju i razvitku.

Neophodno je, međutim, ukazati na još jednu specifičnost koja se ne može izbjeći pri razmatranju ovog pitanja i čiji se ključ nalazi u prirodi stvorenih, tokom vijekova ustaljenih međusobnih odnosa bosansko-hercegovačkih i naročito sarajevskih Jevreja i sredine u kojoj su oni živjeli. Notirajući fragmente i podatke iz novije istorije ove brojno relativno male zajednice, teško je mimoići i još jednom ne potvrditi konstataciju da se ona tokom svoje cijele istorije od četiri vijeka razvijala bez naročitih smetnji, uz impresionantnu toleranciju, bez većih ograničenja i diskriminacija, bez geta i progona. Treba konstatovati da su u cjelokupnoj prošlosti rijetki ekscesi prema ovoj zajednici bili stvar osionih pojedinaca mahom sa strane, kao što je fašizam, koji je donio njenu kataklizmu 1941. došao kao diktat i import sa strane.

Živeći u takvoj sredini i ostvarujući s njom odnose međusobnog poštovanja, uživajući u njoj znatne mogućnosti, bosansko-hercegovački Jevreji su se, njegujući svoje osobenosti, vjerske i druge običaje, brzo prilagođavali široj zajednici primajući mnoga njena svojstva i obilježja, počevši od nošnje i pojedinih profesija do jezika, imena, nadimaka, titula, i samih vjersko-obredskih melodija (identičnih bosanskim narodnim pjesmama), i tome slično.

Istorijske činjenice iz dalje prošlosti bosansko-hercegovačkih Jevreja govore da su oni ovdje zauzimali mnoge istaknute položaje, da su u pojedinim profesijama smatrani izuzetnim ekspertima, da su konstantno predstavljali urbani elemenat čiji je uticaj na razvoj gradova u Bosni i Hercegovini i njihov život bio od izuzetnog značaja.

Brojni su primjeri koji potvrđuju neposrednost stvorenih odnosa, ljudske solidarnosti i prijateljstva, a dramatična akcija muslimanskog stanovništva u slučaju spašavanja jevrejskih prvaka sa vjerskim

poglavicom 1820. godine, kada je nekoliko hiljada naoružanih građana Sarajeva ustalo protiv tiranije sultanovog Ruždi-paše u njihovu odbranu i oslobodilo ih tamnice i moguće smrti, primjer je uvijek poučan i dostojan poštovanja i divljenja.

U periodu austro-ugarske vladavine u Bosni i Hercegovini, u kome je zabilježen veliki razvoj industrijalizacije i gradova sa usredsređenom upravom, novim preduzećima, modernom trgovinom itd. nije došlo ni do kakvog pogoršanja u životu Jevreja, već su oni u privrednom i drugom razvitku živo učestvovali.

I ujedinjenjem jugoslavenskih zemalja u jednu državu Srba, Hrvata i Slovenaca, Jevrejima je u svemu bila priznata ravnopravnost, tako da je faktično stanje dobilo i formalnopravnu državnu sankciju.

Zbog svega toga Jevreji Bosne i Hercegovine nisu tražili, niti su imali posebnog razloga da traže, rješenje svojih socijalnih problema izvan ove zemlje, znajući da se ovdje radi o društvenom pitanju svoje vrste – pitanju koje je i drugima ljudima, nezavisno od njihove nacionalne pripadnosti, zajedničko i upravo koje ih sa njima još čvršće i potpunije povezuje.

II

Afirmacija socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini, u pravom smislu riječi, počinje, kao što je poznato, u prvoj deceniji ovog vijeka kada se brojnim množenjem proletarijata i izrastanjem potrebe za organizovanim rješavanjem njegovih aktuelnih životnih pitanja, osnivaju prve radničke organizacije, njihov zemaljski savez, politička partija, kulturna i sportska društva, kao i sopstvena štampa. Od samog početka u svima njima Jevreji uzimaju aktivnog učešća. Među osnivačima Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine, odnosno među jedanaest istaknutih potpisnika pisma vladinom povjereniku od 21. avgusta 1905. godine za sazivanje prvog javnog radničkog zbora koji je održan u Sarajevu 27. avgusta 1905. i na kome je donesena odluka o osnivanju Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu, uz potpis Miće Sokolovića, priznatog vođe i radničkog organizatora, stoji i ime Maira Levija, krojača iz Sarajeva. U prvu upravu najstarijeg radničkog kulturno-umjetničkog društva »Proleter« biran je 1908/9. godine jedan član odbora (Leon Atijas), da bi 1918. u obnovljenom društvu, među najaktivnijim članovima u upravu bili izabrani Nahman Ovadija, a zatim i Hinko Svare i Hugo Cveher.

I u odborima pojedinih strukovnih organizacija, još od njihovog osnivanja, zastupljeni su jevrejski radnici, zanatlije i namještenici. Tako su, na primjer, na skupštini »Saveza trgovačkih namještenika« 3. septembra 1909. godine u upravu, između ostalih, izabrani drugovi Abinun i Abr. E. Levi.

Zvanično glasilo socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine »Glas slobode«, čiji početak izlaženja datira 29. IV 1909. g. izvještavajući o prikupljenoj materijalnoj pomoći za pokretanje lista, često donosi veliki broj jevrejskih imena i to na način koji očigledno dokazuje povezanost prilagača sa samom akcijom i njenom političkom sadržinom. Ti se priloge prikupljaju najčešće u tvornicama i radionicama, pa su tako među kožarsko-prerađivačkim radnicima 12. VII 1909. zabilježena imena Davida Katana i Šimona Ferere, u tvornici ćilima Klare Koen i Lenke Danon, u Fabrici duvana Sipore Koen, a među krojačkim radnicima Salamona Kajona, Alberta Bande, Alberta Pape, Davida Kavezona, M. Pape, Sadika Danoina i drugih. Navešćemo ovdje i noticu iz »Glasu slobode« od 2. IX 1909. u kojoj se kaže: »Drug Mordehaj Papo skupio je na svadbi druga Davida Kavezona 19 i po Kr. i to dadoše sljedeći: David Kavezon, krojač, pet kruna, po 1 Kr: Ilija Trifković, Ostoja Sojić, Bencion Kavezon, Avram Maestro, Bisto Vukotić; po 80 H: Salamon Altarac; po 60 H: Simo Čarkić, Albert Papo, Mordahaj Papo, Avram A. Altarac; po 40 H: Atijas Fater, Izidor H. Atijas, Nisim B. Papo, Mihael Atijas Zelkić, Avram Altarac Coso; po 30 H: Milan Bratić, Papo Avram, Salamon Papo, Moric S. Maestro, Salamon Atijas; po 20 H: Leon A. Papo, maler, Avram Atijas, kafedžija, David Atijas, Izidor Levi, Abraham Kamhi, M. Maestro, Elijas Altarac, Albert Levi, gđica Simha Papo, gđa Ester Papo Sason.« Obavijesti sličnog sadržaja bilo je u gotovo svakom broju ovog lista, pa se iz ove odabrane i naprijed citirane mogu izvesti odgovarajući zaključci.

U izvještaju Glavnog radničkog saveza BiH, koji je podnesen V kongresu 9. VII 1911. godine, navodi se da među 6.068 organizovanih članova sindikata Bosne i Hercegovine ima 166 jevrejskih radnika, što je procentualno u odnosu na ukupan broj stanovništva u zemlji (cca 1,900.000) i Jevreja u njoj (cca 12.000) predstavljalo preko četiri puta više Jevreja organizovanih radnika.

Kad se ima u vidu da je radnički pokret u to vrijeme bio pod oštrim pritiskom režima i kontrolom vlasti i, s druge strane, dotle tradicionalni faktor podaničke lojalnosti Jevreja prema njoj – ovaj se podatak može tumačiti razvijenijom političkom svijesću u jednakoj mjeri koliko i samom složenijom socijalnom situacijom jevrejskog stanovništva Bosne i Hercegovine, naročito Sarajeva – situacijom koja će se pred prvi svjetski rat i u toku ovog konstantno i sve više pogoršavati.

***

Događaji koji su poslije prvog svjetskog rata s izvanrednim intenzitetom ustalasali radne mase nisu ostavili gotovo nikog po strani. Najširi narodni slojevi koji su, kao i uvijek, podnijeli sve teškoće, teret i posljedice rata, našli su se u uslovima neimaštine, gladi i bolesti, skupoće, špekulacija, aprovizacije i svakojakih ograničenja. Osim toga, »ruska je revolucija odjeknula čitavim svijetom kao jerihonska truba, konstatuje izvještaj Glavnog odbora SD stranke na VI kongresu 1919. godine, - ona je

radničke mase okuražila, i počela ih oslobađati ratne more«, i u prve tri godine iza rata, koje donose neviđenu plimu revolucionarnih kretanja, zabilježeni su nebrojeni manji i veći štrajkovi, protestne skupštine i masovne političke manifestacije. U uslovima koji za njega ni u čemu nisu bili drukčiji ni blaži, jevrejsko stanovništvo učestvuje u ovim zbivanjima životno zainteresovano i brojno, ono u njih ulazi takoreći frontalno a ne po nekoj predstavničkoj liniji.

Gotovo u svim strukovnim savezima – sindikatima aktivno djeluju jevrejski radnici i namještenici. Tako su, na primjer, birani u upravu Saveza bosansko-hercegovačkih željezničara na glavnoj skupštini 5. I 1919. (Moric Švarchardt), za partijske povjerenike (Izrael Gaon u Glavnoj željezničkoj radioni), za sekretara odnosno člana uprave Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika (Juda Atijas i David Abinun), u upravu Saveza metalnih radnika Bosne i Hercegovine (N. Ovadija za glavnog blagajnika), za odbornike Uprave saveza knjigovezačkih radnika (Konforte i Levi) itd. Do naročitog izražaja dolazi djelovanje pojedinih aktivista i funkcionara kao, na primjer, dr Mojsija Zona koji je radio u Glavnom i Mjesnom odboru SD partije. U Majskom spisu 1919. štampanom u 15 hiljada primjeraka, pored priloga istaknutih književnika-revolucionara Augusta Cesarca i Miroslava Krleže, članaka Filipa Filipovića, Jove i Sretena Jakšića i drugih, objavljen je pod naslovom »Socijalnom revolucijom ka nacionalnom oslobođenju« rad dr Mojsija Zona. Njega bira Kongres ujedinjenja u Beogradu (19-23. IV 1919) za člana Centralnog vijeća novoosnovane Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Savez metalnih radnika Bosne i Hercegovine uputio je na sindikalni Kongres ujedinjenja (istodobno u Beogradu) šest delegata među kojima značajnu ličnost radničkog pokreta, svog predsjednika Đuru Đakovića i svog prvog blagajnika Natana Ovadiju.

Poslije zabrane prvomajske proslave 1919. i represalija režima koje su došle kao izraz njegove nestabilnosti i straha od naglog snaženja revolucionarnog pokreta, sa cijelim partijskim rukovodstvom našao se u vojnom istražnom zatvoru i dr Zon i u njemu ostao najduže – puna četiri mjeseca. U Mostaru je uhapšeno 10 rukovodećih ljudi pokreta a među njima organizator radništva Gojko Vuković i Salamon Montiljo. Svi su oni osuđeni od Vojnog suda jadranske oblasti u Dubrovniku na tri mjeseca zatvora, zato »što su 1. maja držali na pet mjesta manje sastanke radnika i zajednički prošli kroz grad, osim toga osuđen je drug Salamon Montiljo još na godinu dana što je jednom čovjeku dao brošuru »Šta hoće Pelagićevci« i time širio »boljševičku propagandu«. Policija je tom prilikom, između ostalih, iz Sarajeva protjerala i Haima Heninga, predsjednika »Poale ciona« društva koje je, na svojevrsnoj platformi, okupljalo izvjestan broj jevrejskog radništva.

Pomenute i druge represivne mjere režima – u koje spada i drastična cenzura štampe - »Glas slobode« je, na primjer, u nepuna dva mjeseca bio zaplijenjen 17 puta — nisu mogle otupiti oštricu sve izrazitijih

društvenih suprotnosti, niti u tom trenutku efikasno uticati na smanjenje rastućeg borbenog raspoloženja. U toku 1920. godine opšta aktivnost u tom smislu u svim pravcima raste, svakog mjeseca nalaze se u pokretu, odnosno štrajku, radnici i namještenici više struka i preduzeća. Sindikalne organizacije u Bosni i Hercegovini obuhvataju gotovo sve kvalifikovane radnike u broju od 25 hiljada, od kojih u Sarajevu oko šest hiljada sa 1.500 članova partije. »Glas slobode« donosi duge spiskove prilagača za socijalističku štampu, za žrtve štrajka željezničara, za izborni fond, među kojima je upadno veliki broj jevrejskih imena, ali sada ne više samo iz Sarajeva, nego i iz ostalih gradova Bosne i Hercegovine – Travnik, Bihaća, Bugojna, Bijeljine. Oni učestvuju u svim vidovima aktivnosti, u organizaciji žena socijalista, u dječijoj grupi »Budućnost«, u kulturnom radu. Daju u Opštinskom gradskom vijeću Sarajeva inicijativu, uz podršku socijalističke odborničke grupe, za izglasavanje prava glasa žena, bilježe iz svoje sredine registraciju prvog građanskog braka u Bosni i Hercegovini sklopljenog pred Kotarskim sudom itd.

Povodom akcije socijal-šovenske grupe »Zvono« pojedinci javno deklariraju svoju vjernost socijalističkom pokretu uz osudu njenog izdajničkog djelovanja.

Jevrejski radnici kritikuju stavove »Poale ciona« prilikom njegovog izjašnjavanja za nacionalno-socijalistički orijentisan program, odnosno za konfesionalnu platformu na izborima, u vrijeme kada napredne snage u Bosni i Hercegovini čine napore i počinju veliku bitku za izvlačenje narodnih masa iz njihove vjekovne plemenske i vjerske podvojenosti. Oni uspijevaju da samu konferenciju, koju organizatori »Poale ciona« sazivaju s predlogom za isturanje jedinstvene jevrejske liste na opštinskim izborima, na licu mjesta pridobiju i za suprotan stav uz zaključak da se glasa za listu koju bude predložila Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Izvještavajući o tome, »Glas slobode« zaključuje: »Tako je na ovoj konferenciji naše svjesno jevrejsko radništvo ponovo dokazalo da se ne da zavesti nikakvim stramputicama, pa bile one obavijene i velom vjerskog obilježja. Mi našim drugovima jevrejskim radnicima možemo samo čestitati na njihovom pravilnom »hvatanju svog položaja.«

Na izborima za Konstituantu, održanim 28. novembra 1920. godine, na listi komunističke partije Jugoslavije – ranije SRPJ (k) – u Sarajevu, čiji je nosilac bio Đuro Đaković, kandidovan je takođe i poznati radnički aktivista Izrael Gaon, bravar iz Sarajeva. Predstavnik ove liste za Prvi rejon grada bio je Jozef Devi, stolar. Zamjenik predstavnika za Treći rejon bio je Avram Altarac, kovač.

Ova lista od devet bila je druga po broju dobijenih glasova u Sarajevu i postigla pobjedu, te je Đuro Đaković izabran za poslanika u Jugoslovensku ustavotvornu skupštinu.

III

Kraj godine 1920. obilježio je u Jugoslaviji završetak jednog burnog perioda u kome su progresivne snage uspjele da izvojuju značajne pobjede i pokrenu borbu za demokratski razvitak i humanije društvene odnose. Vladajuće snage, međutim, nakon izvjesne unutrašnje i međunarodne konsolidacije, nisu bile sklone bilo kakvom daljem popuštanju, naročito nakon izborne pobjede KPJ čijih je 59 poslanika u Konstituenti odbilo da, prije donošenja Ustava, položi kralju zakletvu i unaprijed prizna monarhiju i nakon izvojevanja prava od strane radništva na osmočasovno radno vrijeme i na bitna poboljšanja životnih uslova radnih ljudi. Cjelokupnom tom kretanju u kome se KPJ orijentisala na parlamentarnu borbu, zadan je 30. XII 1920. godine odlučan udarac takozvanom Obznanom kojom su zabranjene partijske i sindikalne organizacije, odnosno njihov rad, zatvoreni radnički domovi, konfiskovane arhive i imovina, obustavljeni svi napredni listovi i počela hapšenja, zlostavljanja i progoni.

U kratkom periodu opšte zabune i djelimičnog prilagođavanja dolazi i do akcija ekstremno nastrojenih grupa i pojedinaca koji traže izlaz u obračunu putem individualnog terora i vrše neuspjao atentat na regenta Aleksandra Karađorđevića i ubistvo autora obznane ministra Draškovića, što režimu daje povoda da donese 2. VIII 1921. Zakon o zaštiti države.

Tako je počelo jedno razdoblje koje će kulminirati 1929. godine zavodenjem šestojanuarske diktature i, s povremenim oscilacijama, trajati gotovo pune dvije decenije, — razdoblje totalnog obračuna sa svim nacionalnim i socijalnim stremljenjima, snagama i pojedincima čiji je program i stav bio suprotan interesima jedne surove, nametnute, na uskoj bazi zasnovane hegemonije. To je vrijeme, u kome zatvori, kazamati i robijašnice postaju mjesta koncentracije beskompromisnih boraca i najumnijih imena cijele Jugoslavije. Veliki broj najistaknutijih revolucionara, inspiratora i predvodnika demokratskih snaga zemlje protiv fašizma, organizatora i rukovodilaca oslobodilačke borbe u toku drugog svjetskog rata — borbe koja je cijelom svijetu otkrila nevideni duh, moral i veličinu naroda ove zemlje — prošlo je kroz ove robijašnice, tadašnje svojevrzne surove škole revolucije.

Trebalo je da prođe jedan dvadesetogodišnji mučan period straha i tiranije, period u kome je apsolutistički režim — tretirajući svaki progresivni rad i misao antidržavnim i identifikujući njihove aktere i nosioce s antinarodnim elementima — općenito uspio da zbuni i demobilise radne mase, čiji su otpor i nadanja ostala personificirana isključivo u ličnostima rijetkih i jakih pojedinaca.

Do početka velike privredne krize 1929-32. režimu je nesumnjivo išla u prilog i relativna ekonomska stabilizacija kao i određena dezorijentacija u rukovodstvu KPJ i radničkog pokreta, a i djelovanje razbijača takozvanih centrumaša-reformista, koji su imali njegovu punu moralnu i materijalnu podršku.

***

U određenim pokušajima koji su činjeni da se pokret i rad u Sarajevu i Bosni i Hercegovini obnovi, odnosno prilagodi novim uslovima, u to vrijeme među Jevrejima zabilježen je početak novog grupisanja radničke omladine osnivanjem »Matatje«, istina sa isključivo kulturnim i sportskim ciljevima; kratkotrajno djelovanje od strane jednog broja intelektualaca – Ognjena Price, dr Vlade Jokanovića, dr Ljubomira Živkovića i dr. – obrazovanog takozvanog sociološkog kluba sa naprednim jevrejskim javnim radnikom dr Vitom Rajonom na čelu; izbor u 1925. godini, poslije sindikalnog ujedinjenja, dr M. Zona za predsjednika i Salamona Montilja za sekretara »Proletera«.

Velika hapšenja u julu i avgustu 1929. otkrila su postojanje od 1926. godine jake partijske organizacije u Sarajevu i Bosni i Hercegovini. Od 90 i više uhapšenih i svirepo mučenih, tridesetdvojica su izvedena pred sud za zaštitu države, među kojima i Ognjen i Srđan Prica, dr Branko Bujić, dr Vlado Jokanović, Kata Govorušić, Julije Varesko, Meho Kurto, Mehmed Jakupović-Semso i drugi. Tom su prilikom iz ugledne porodice Fincija bili, uhapšeni poznati sarajevski knjižari Leon i Jozef-Čučo i njihov brat krojački radnik Benjamin Finci-Binjo. Uhapšeno je i više članova porodice Samokovlija, kao i sedamnaestogodišnji borbeni omladinac Jozef Altarac-Todor i drugi. Pred sud su izvedeni i suđeni Leon i Haim Samokovlija i Jozef Finci.

Dva brata knjižara Leon i Jozef Finci, poznati humanisti i mecene kulture, nisu aktivno učestvovali u pokretu, ali su ga pomagali, kao i mnoge korisne i napredne akcije, svim sredstvima. Druga dva njihova brata Benjamin i Salamon, koji je poginuo u prvom svjetskom ratu, oba radnici, bili su, međutim, predratni aktivisti u socijalističkom pokretu, a Binjo i učesnik u Oktobarskoj revoluciji u Rusiji, gdje je ostao do 1922. godine. Fanatik u svom uvjerenju koje se sazdalo više na sopstvenim karakternim osobinama i iz onog pravičnog što je nalazio u socijalističkoj doktrini nego na nekom teoretskom obrazovanju, tihi agitator za opštehumane i progresivne ideje, poštovalac velikog borca i revolucionara robijaša Moše Pijade, čiju je sliku uvijek držao kod sebe, skroman i konspirativan, Benjamin Finci je rukovodio partijskom tehnikom i primao na stan članove Pokrajinskog i instruktore Centralnog komiteta iz Beograda.

Benjamin Finci-Binjo i sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu Marijan Barun, radnik Željezničke radione (kao i njegov četrnaestogodišnji brat Antun) usljed primjenjivanih inkvizitorskih metoda i svog nepokolebljivog držanja podlegli su mučenju, zapravo bili su od policije ubijeni.

Hapšenja, zlostavljanja i ubistva velikog broja revolucionara, među njima i Đure Đakovića, višena su u ovoj godini u cijeloj zemlji. U Zagrebu je juna 1929. uhapšen Travničanin dr Salamon Levi, član Komiteta i rukovodilac partijske tehnike. Bio je osuđen na deset godina robije u mariborskoj kaznionici u kojoj su se nalazili Josip Broz (Tito), Rodoljub Čolaković i dr., a dio kazne je izdržavao u Sremskoj Mitrovici.

U 1932. godini došlo je do novih hapšenja u Bosni i Hercegovini. Iz Sarajeva, Mostara, Tuzle, Brčkog i Bihaća izvedene su grupe revolucionara, poslije prethodnog zvjerskog maltretiranja u istražnom postupku, na takozvana serijska suđenja pred Sudom za zaštitu države. U grupi iz Bihaća osuđen je na robiju književnik Oskar Davičo, sa grupom iz Tuzle (Ivan Marković – Leonard Banker – P. Mandžić) osuđen je na godinu i po dana robije Haim Pinto, a u onoj iz Sarajeva (Krndija – Mikičić – Prica i dr.) suđen je obučarski radnik Izidor Atijas. U Sarajevu je ponovo bio zatvoren, kao i u svakoj prilici poslije 1929. godine, mladi krojački radnik i komunista Jozef Altarac-Todor, član i funkcioner »Matatje«, jedan od učenika i vatrenih privrženika uglednog revolucionara i filozofa-marksiste Ognjena Price.

Masovna hapšenja početkom 1936. godine protegla su se na veći dio zemlje i ponovo likvidirala cijelu partijsku organizaciju u Sarajevu i Bosni i Hercegovini poslije njenog znatnog aktiviranja, krajem 1934. i tokom 1935. godine, kada je otpor režimu počeo organizovanije da se ispoljava. Hapšenja su naelektrisala atmosferu i, naročito u Sarajevu, izazvala veliko uzbuđenje u širem krugu građana. Bilo je izvedeno pred Sud za zaštitu države 39 optuženih i to: dvadeset radnika, devet intelektualaca, studenata i đaka, devet službenika i priv. namještenika i jedna domaćica, od kojih pet Srba, sedam muslimana, jedanaest Hrvata i, sa sekretarom Mjesnog komiteta Erihom Košom, šesnaest Jevreja.

IV

U godinama koje su neposredno prethodile Drugom svjetskom ratu djelovanje naprednih društvenih snaga sve više je išlo u širinu, gubilo svoj dotadašnji zatvoreni karakter. Ono zahvata i mobilise mase, odvija se tamo gdje one žive i u njemu učestvuje sve veći broj aktivista nezavisno od direktne pripadnosti partijskim organizacijama, njihovog postojanja i brojne snage, često prerasta njihov okvir, zasniva se na novom političkom kursu KPJ i na jednoj sveopštoj progresivnoj antifašističkoj orijentaciji i inicijativi kao neodložnom imperativu odsudnog vremena.

U tom razdoblju zabilježeno je značajno gibanje omladine u školama, na masovnim izlascima i političkim skupovima u selima; opšte učešće na skupštinskim izborima na strani udružene opozicije; brojno množenje demonstracija, na primjer, protiv okupacije ČSR i rata, protiv antinarodne profašističke politike vlade i rastuće skupoće; registrovano je množenje broja štrajkova u preduzećima i radionicama, pokretanje listova:

»Glasa saveza radnog naroda« i »Riječi bosanske omladine«, kao i masovno rasturanje druge napredne štampe i literature, održavanje omladinskih i partijskih političkih kurseva, organizovanje niza kvalitetnih priredaba i predavanja s političkom sadržinom itd.

U svim ovim aktivnostima, sada još brojnije, sudjeluje jevrejska omladina - radnici, zanatlije, namještenici i intelektualci – uz sve veću podršku širih slojeva građanstva.

***

Događaji iz 1936. godine, kao i niz drugih koji su im prethodili i slijedili, dokazivali su, između ostalog, da je na javnu pozornicu stupila nova generacija jevrejske omladine sa jasnom i borbenom idejnom orijentacijom i širokom osnovom. Ona je razvijala, u duhu opštih progresivnih stremljenja, značajnu idejnu i praktičnu aktivnost u »Matatji«, u sindikatima, u radionicama i preduzećima, na školama i na univerzitetu.

Kao i u prethodnim dijelovima ovog rada, ni u ovom nije moguće dati zbog njegovog opsega, a dijelom i usljed raspoloživog obima dosad istražene građe, potpun pregled i podatke o svim brojnim oblicima tog rasprostranjenog aktiviteta, niti o svim učesnicima u njemu, kojih je takođe bilo mnogo, pa se zato ovdje samo neki navode i spominju.

Kada su 1937. godine studenti iz Bosne i Hercegovine štampali otvoreno pismo bosansko-hercegovačke omladine svim političkim i javnim radnicima i svoj poštenoj javnosti u pitanju narodnog sporazuma, među potpisnicima se javljaju jevrejski studenti iz Sarajeva: Pavle i Srećko Goranin, Miroslav Feldbauer, Erih Koš, Tisak Ozmo, N. Horvic; iz Bijeljine: Herta Baum i Elijas Kabiljo; iz Bihaća: Cevi Atijas i Oto Levi i drugi.

Rezoluciju, odnosno Treće otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine od 1939. godine, naslovljenu protiv rata, za slobodu, demokratiju i ravnopravnost naroda, za autonomiju Bosne i Hercegovine, potpisalo je iz svih njenih krajeva 497 studenata, među njima 34 jevrejska studenta iz Sarajeva, Višegrada, Mostara, Tuzle, Brčkog, Bijeljine, Banje Luke, Bihaća i Travnika.

Sa jugoslovenskim borcima koji su u internacionalnim brigadama pritekli u pomoć narodu Španije 1936-39. našao se, između ostalih, znatan broj Jevreja iz Bosne i Hercegovine. Tačan broj nije u cjelosti utvrđen, ali se ovdje mogu navesti imena: Elijasa Engla-Ilije, student tehnike, Isaka Altarca, radnika, Jakova Baruha, novinara, Silvija Baruha, studenta, Mirka Pape-Mente, brijačkog radnika, Samuela Kamhija-Kalmija, intelektualca, svi iz Sarajeva i Moneka Albaharija iz Drvara, poginulih u Španiji, odnosno, kasnije, u NO ratu, zatim Samuela Lerera, Velimira Drekslera i Alberta Abinuna, studenata takođe iz Sarajeva. Zaslužuje da bude

spomenut i tadašnji počasni konzul republikanske Španije u Sarajevu Albert Salom, koji je i poslije Frankove pobjede, sve do okupacije Jugoslavije 1941., na svojoj zgradi u centru grada dosljedno isticao državnu zastavu republikanske Španije.

Na školama i na kulturnom polju u Sarajevu je djelovala grupa jakih naprednih intelektualaca. Najistaknutiji među njima su dr Jovanom Kršićem, dr Stjepanom Tomićem i dr. bili su publicisti i filozofi-marksisti dr Marsel Šnajder i dr Kalmi Baruh, prema kojima je režim, zbog njihovog ugleda i uticaja, primjenjivao mjere diskriminacije i represalija. Književnik Eli Finci bio je osnivač i glavni urednik časopisa »Brazda«, koji je poslije pokretanja i dva štampana broja od vlasti zabranjen.

U grupi naprednih likovnih umjetnika su Romanom Petrovićem i Vojom Dimitrijevićem, po svojim shvatanjima, likovnom izrazu, po socijalnoj sadržini svojih djela i kritičkom odnosu prema stvarnosti isticao se Danijel Ozmo, autor mape linoreza »Iz bosanskih šuma«, slikar tegobnog života radnika i pauperizovanih bosanskih seljaka.

Među osnivačima, saradnicima i izvođačima tzv. sintetičkog pozorišta »Colegium Artisticum«, čije su priredbe, nove, svježije i originalne po formi, a bogate i revolucionarne po duhu i sadržaju, postale magnetski privlačne, naročito za omladinu, i izuzetno doprinijele oživljavanju kulturne atmosfere, a svojom masovnošću i uticajem dobijale politički karakter, usljed čega je njegovo djelovanje policija strogo kontrolisala i najzad onemogućila – uz slikare Voju Dimitrijevića, Ismeta Mujezinovića i Romana Petrovića, pisce i javne radnike dr Jovana Kršića, Bore Draškovića, Pavla Goranina i Slaviše Vajnera, pozorišne radnike i dr. bili su umjetnici dr Oskar Danon, muzičar, Danijel Ozmo, slikar, Matusja Blum, pijanistkinja, Ana Rajs, balerina, inž. Jahiel Finci, inž. Emerik Blum, inž. Šuica Salom, mladi intelektualci Bencion Danon i Irena Kajon (obadvoje zbog članstva i djelovanja u »Colegiumu« 1941. uhapšeni i u logoru likvidirani) i drugi.

I u »Proleteru«, čije je vodstvo jedno vrijeme bilo pod uticajem reformista, a samo djelovanje na liniji osnovne tradicije društva, do kraja njegovog postojanja 1941. isticali su se pojedini njegovi aktivisti, kao na primjer, krojačke radnice Lunči Alkalaj, Erna Elazar, Regina Ergas (sve tri 1941/2. ubijene u logoru St. Gradiška), Menahem Elazar-Mento (poginuo u NO ratu kao politički komesar čete u Krajini 1942.) i drugi.

***

Iz razgranatog rada »Matatje« i djelovanja koje se u jednoj etapi identifikuje s pokretom i čiji istorijat zaslužuje posebnu pažnju i obradu s obzirom na njenu objektivnu ulogu, ovdje je moguće dati samo dio osnovnih podataka.

Nastala 1923. godine kao izraz težnji jevrejske radničke omladine i njenih specifičnih potreba za svestranim i intenzivnim društvenim životom, djelujući putem niza svojih sekcija jedno vrijeme prvenstveno na vaspitnom i fiskulturnom polju, »Matatja« ide sve više u širinu i poslije jednog decenija, sa gotovo 650 svojih članova, postaje jedno od žarišta društvenog života Jevreja grada Sarajeva. Učestvujući u naprednom pokretu svoje sredine – kao jedna od onih organizacija u okviru kojih je KPJ ostvarila snažan uticaj - »Matatja« postaje nosilac progresivne misli i akcije, vaspitač jevrejske radničke omladine u naprednom duhu.

U svome »Prilogu istoriji Saveza komunista« (London 8. X 1885.) Fridrih Engels objašnjava jednostavnu taktiku ovog saveza u Njemačkoj i Švicarskoj koja se sastojala u osnivanju niza javnih radničkih udruženja, a gdje su to zakoni zabranjivali, prosvjetnih, pjevačkih, gimnastičkih i sličnih družina kao oblasti za pridobijanje novih članova.

Takva ista taktika, nameće se misao i zaključak kad se piše o »Matatji«, kao i o znatnom broju drugih predratnih društava i organizacija, biće sigurno utvrđena i u istoriji Komunističke partije Jugoslavije za rad i djelovanje u pojedinim fazama njene dugogodišnje teške ilegalne borbe u razdoblju od 1921. do 1941. godine. Takav i nužan, često jedino mogući, način masovnog djelovanja u danim uslovima dokumentovano može da se dokaže i u nekim etapama života organizacije KPJ u Sarajevu i Bosni i Hercegovini, gdje je ona prolazila kroz uspone i padove i povremeno kroz krize koje su formalno značile njeno organizaciono nepostojanje. U toliko će biti interesantnije ispitati sve manifestacije egzistiranja progresivne misli i akcije u tom vremenu vladavine najcrnje reakcije i njenog trijumfa. Djelujući samostalno, zahvaljujući naporima komunista koji, slučajno, nisu bili zahvaćeni policijskim provalama u partijske organizacije i brojnih drugih komunista i aktivista koji će kasnije postati članovi KPJ – ova društva i organizacije, njihov život i rad, bili su dokaz, koji put najznačajniji dokaz i potvrda snage i težnje za napretkom uopšte.

Upravo u periodima takvih opštih kriza i zastoja ispisane su brojnim primjerima ispoljene vitalnosti i značajne aktivnosti najvrjednije stranice istorije »Matatje«.

Neka, zbog ograničenog prostora, samo dva sljedeća primjera služe u ovom smislu kao odgovarajuća ilustracija:

Poslije poznatog razbijanja partijske organizacije početkom 1936. godine, kada je uhapšeno i nekoliko desetina članova »Matatje« (među kojim je bilo četrnaest organizovanih u KPJ), – i pored stvorene zabune u javnosti i kod jednog dijela njegovog članstva, kao i pojačane policijske kontrole sa dva do tri agenta na pojedinim priredbama i jednim stalnim, »specijalizovanim« za »Matatju« koji je sjedio čak i na nedjeljnim igrankama – društvo je nastavilo normalno da radi. Još komunisti iz »Matatje« nisu bili ni izvedeni pred Sud za zaštitu države – u optužnici se »Matatja« spominjala jedanaest puta – u jesen 1936. godine, kulturna

sekcija društva, nosilac cjelokupnog kulturnog i političkog rada, donosi širok program internog i javnog djelovanja koji se u naredno vrijeme po planu odvija i uspješno ispunjava. U grupama koje izučavaju razvitak društva i marksizam učestvuje gotovo 120 omladinaca i omladinki; u biblioteci se mogu dobiti, izvan zvaničnog registra, gotovo sve knjige na tadašnjem indeksu; u javnom djelovanju počinje serija zapaženih kulturnih večeri i predavanja, zabilježenih u tadašnjoj štampi. Te večeri posvećene su Kočiću, Kranjčeviću, Karadžiću, Cankaru, Masariku i ČSR itd. One okupljaju brojne posjetioce bez razlike na nacionalnu pripadnost, naročito kulturne radnike, umjetnike i naprednu omladinu. Jedno vrijeme te večeri se organizuju uz učešće članova »Colegiuma«. Agenti bez prikrivanja bilježe prisutne u publici, a organizatore redovno pozivaju u političko odjeljenje policije na izjašnjavanja uz prijeteća upozorenja i tome slično.

Uprkos svega toga rad je bio sve bogatiji i intenzivniji.

Drugi je primjer vezan uz učešće na decembarskim skupštinskim izborima 1938. godine kada u Sarajevu u tom smislu nije bilo jasnog partijskog stava. Rukovodstvo kulturne sekcije »Matatje« donijelo je samostalnu odluku o punom angažovanju njenih najaktivnijih članova u agitaciji protiv Stojadinovićeve vlade, za udruženu opoziciju. Oko 30 mladih ljudi s pravom glasa iz »Matatje« uključeno je, posredstvom dr Brace Poljokana, u organizaciju izbora na strani udružene opozicije i oni su učestvovali u svim oblicima toga rada, sve do rasporeda na glasačkim mjestima. Ovaj poduhvat omladine »Matatje« i njena masovna angažovanost imali su velikog odjeka i bili od odlučnog uticaja na opredjeljenje jevrejskih birača, što su rezultati izbora pokazali. Mjesec dana poslije ove akcije »Matatja« je bila od režima zabranjena.

Tek nakon godinu dana »Matatja« uspijeva da ponovo obnovi svoju organizaciju. Ona razvija još bogatiju i masovniju aktivnost okupljajući u svojim redovima preko hiljadu i sto članova – najveći broj od samog postanka. Uz stalnu vezu rukovodstva sa Mjesnim komitetom KPJ i SKOJ-a (preko Leze Perere, Miljenka Cvitkovića i dr.) kulturna sekcija »Matatje« ostvaruje u društvu odlučujući uticaj, a nekoliko stotina njenih pripadnika, kao i mnogi koji su radili u drugim sekcijama društva, istovremeno djeluju u samoj »Matatji« i izvan nje. Ta aktivnost će trajati sve do aprilske katastrofe 1941. kada su prostorije »Matatje« definitivno zapečaćene, a najveći dio njenog članstva nastavio da radi u novim, veoma teškim uslovima okupacije i na krupnim zadacima pod neposrednim rukovodstvom KPJ i SKOJ-a.

***

U obnavljanju samih organizacija KPJ i SKOJ-a u Sarajevu, što je u Bosni i Hercegovini išlo nešto sporije u odnosu na druge krajeve, prve korake u 1938/39. godini sa Hasanom Brkićem i Ratom Dugonjićem čine pravnik Pavle Goranin i Elijezer (Lezo) Perera, kvalifikovani urarski radnik. Obojica ulažu veliku energiju u tom poslu, prvi kasnije i kao član

Mjesnog i Okružnog komiteta KPJ, a drugi u svojstvu člana PK SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu, člana međustrukovnog sindikalnog odbora i partijske organizacije metalaca.¹ U sarajevskom Mjesnom komitetu KPJ bili su, kasnije, članovi i Nisim Albahari, privatni namještenik (hapšen kao i Lezo Perera, S. Lerer, i dr. 1936. g.), Hana Ozmo, službenica društva »La Benevolencija« i javni radnik.² Po liniji žena u odgovarajućoj organizaciji radila je Marija Koš, po omladinskoj liniji Paula Zon, sestre Romano i drugi.³

U partijskoj organizaciji sindikata metalaca bili su članovi, pored ostalih, mladi električarski radnik Rafo Gaon, kasnije takođe u Pokrajinskom rukovodstvu SKOJ-a (poginuo u NO ratu juna 1942. kod Tuzle) i Mento Eskenazi, jedno vrijeme zaposlen kao kvalifikovani radnik u Vojno-tehničkom zavodu (bio je među organizatorima ustanka u kalinovičkom kraju. Streljan 1942); u partijskoj organizaciji trgovačkih namještenika i bankarskih službenika radio je Slavko Engl iz poznate sarajevske napredne porodice Engla (kao jedan od organizatora ustanka uhapšen u Varešu 1941. i ubijen), Šalom Albahari, student komercijale, rodom iz Maglaja (kao komunista streljan 1941. na Vracama), Salamon Konforti, službenik u tvornici »Ključ« i jedan od organizatora velikog štrajka 1940. u ovom preduzeću (učesnik u NO ratu od 1941. poginuo 1943. na Sutjesci) i drugi; u partijskoj organizaciji tekstilaca bio je član Nisim Montiljo, krojački radnik, hapšen i suđen 1936. (kasnije po okupaciji 1941. zatečen u zatvoru i u logoru ubijen), Donkica Perera, krojačka radnica (sestra Leže Perere, poginula u kalinovičkom NOP odredu sredinom 1942), zatim, Roza Papo i Hanika Altarac, radnice i učesnice u pokretanju i vođenju štrajka tekstilnih radnica 1940. godine i drugi; u partijskoj organizaciji obučara bio je član cipelarski radnik iz Vojne odjeće David Levi (takođe kao komunista zatečen 1941. u zatvoru i ubijen); u partijskoj organizaciji grafičara bili su Hajnrih Fertig, hapšen i suđen 1936. (kao komunista u logoru 1941. ubijen), Mordo Altarac, grafički radnik, pred rat glavni kolporter napredne štampe u Sarajevu (član Opštinskog komiteta na teritoriji NO odreda »Zvijezda«, poginuo sredinom 1942. g.), kao i mladi grafički radnik Salamon Romano i drugi.

Ovdje treba navesti i neke od onih koji su pripadali drugim organizacijama ili aktivima KPJ i SKOJ-a, kao, na primjer: Haim Levi, elektro-instalater, hapšen i suđen 1936. g. (poginuo u Odredu »Zvijezda« 1941), Jahiel Katan, privatni namještenik i književnik (odveden u logor Jasenovac i 1942. ubijen), Rikica Pardo, tekstilna radnica iz »Ključa« (ubijena u logoru 1941), omladinac – đak Haim Albahari (poginuo na

¹ Pavle Goranin je, u funkciji političkog komesara 27. NOV divizije, poginuo u NOR-u januara 1944. godine na Romaniji; Elijezer Perera je, kao predratni komunista, po okupaciji 1941. uhapšen i u Gospiću ubijen. Štab Romanijskog partizanskog odreda, u jesen 1941. ponudio je u cilju razmjene, za Lezu Pereru dva neprijateljska viša oficira i veliku količinu hrane, ali je on već bio likvidiran.

² Hana Ozmo, kao predratni komunista, uhapšena je u ljeto 1941., odvedena u logor Kruščicu, zatim u Lohorgrad i u logoru 1942. ubijena.

³ Tinika Romano, učesnik u NOR-u od 1941. i ranije hapšena, umrla je kao skojevski rukovodilac na oslobođenoj teritoriji istočne Bosne u drugoj polovini 1943. godine.

Sutjesci 1943. g.), mladi radnici Jakov i Sadik Perera (braća Leze Perere, oba ubijena u logoru 1941), braća Saldberger (Aleksandar-Šani, vodnik u Igmanskoj partizanskoj četi, streljan na Vracama 1941), brat i sestra Daniti (Moric, poginuo kod Kladnja krajem marta 1942., Blankica, kao rukovodilac SKOJ-a poginula 1944. na Majeveci). Od ukupnog broja naprijed pomenutih gotovo dvije trećine su istovremeno pripadale vodećem jezgru »Matatje«. U ovom društvu bili su aktivni naročito u predsjedničkoj funkciji krojački radnici Buki Atijas i Miko Atijas-Fater, privatni namještenik Jozef Levi, kao i veliki broj drugih nezavisno od njihove pripadnosti KPJ.

Takođe valja spomenuti bar neke od onih koji su djelovali u drugim gradovima Bosne i Hercegovine, kao, na primjer: Roza Albahari, apotekarka i poznata aktivistkinja iz Banskog Mosta (streljana u Lepoglavi 1941.) i njen brat Mošo Albahari (poginuo kao partijski rukovodilac na Rijeci), Moric Levi, medicinar iz Prijedora (umro kao referent saniteta Druge krajiške brigade 1943. g.), Jakica Altarac, sekretar partijske organizacije iz Jajca (poginuo u Krajini 1942. g.), Davo Gaon, stolar u Željezari Zenica, član KPJ od 1938. (ubijen 1941), Jakica Papo, inž. agronomije iz Višegrada (poginuo februara 1942. na Romaniji), Judita Hajon, medicinarica i Herta Baum, iz Bijeljine (kao predratne komunistkinje obje odvedene 30. juna 1941. u logor i ubijene), Elias Kabiljo, građevinski inženjer takođe iz Bijeljine (poginuo 20. februara 1942. u Vukosavcima, na Majeveci) i dr.

Svi su oni, kao i mnogi drugi, čvrsto organizovani, sa komunistima i naprednim ljudima svoje šire sredine zajednički i intenzivno djelovali u prostranom krugu, u mnogobrojnim oblicima i na složenim poslovima i izvršavali dio jednog sveopšteg, revolucionarnog i istorijskog zadatka.

Učestvujući u okviru NO Pokreta u periodu 1941—45. u punom broju u jedinstvenoj antifašističkoj i oslobodilačkoj borbi bez presedana, Jevreji borci su mogli djelom, krvlju, naporima i žrtvama još jednom da posvjedoče svoju, istorijski predestiniranu, vjernost borbi za ostvarenje najuzvišenijih ljudskih ideala i avangardi humanizma i opštečovječanskog društvenog progressa.

(Prvobitno objavljeno u: Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566-1966, Sarajevo 1966., str. 189-204)

On-line od 01.07.2021.